Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, XI/2 (Kış 2011), s.99-116.

EVLİYA ÇELEBİ SEYHATNAMESİ'NDE ERMENİLER VE KUTSAL MEKÂNLARI

Armenians And Sacred Places in Evliya Celebi's Seyahatname (Travel Book)

Davut KILIÇ*

ÖZET

Bu çalışmada Evliya'nın XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında gezip görmüş olduğu şehir ve durak yerlerindeki azınlık olarak yaşayan, Ermenilerle ilgili sosyal hayata yansıyan bilgilerin yanı sıra Ermenilere ait kutsal mekânlar hakkında yapılan tasvirler ortaya konarak, Türk-Ermeni münasebetleri çizgisinde bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Üçkilise, Ahtamar Kilisesi, Kudüs Ermeni Kilisesi.*

ABSTRACT

Throughout this paper, some knowledge reflected into the social life related with the Armenians living as minorities at the towns and stations on the Ottoman lands Evliya Celebi visited during 17th century has been given along with the depictions of their sacred places, and the Turkish-Armenian relations have been assessed from this point of view.

Keywords: *Armenians, Üçkilise, Ahtamar Church, Jerusalem Armenian Church.*

Bu yıl doğumunun 400. yılını kutladığımız, asıl adı bilinmeyen ve dünyanın Evliya Çelebi olarak tanıdığı seyyah, görmüş olduğu rüyasında Hz. Peygamberin elini öperken heyecanlanıp "Şefaat yâ Resûlullah" diyeceği yerde "Seyahat yâ Resûlullah" diyerek kendi geleceğine farklı bir kapı araladığını belirtir. Atalarının aslen Kütahyalı olduğunu söyleyen Evliya, kendisinin verdiği bilgiye göre 10 Muharrem 1020/25 Mart 1611 tarihinde İstanbul'da Unkapanı mevkiinde doğmuştur. Evliya'nın Mısır seferi son seferi olmuştur. İstanbul'a dönüp dönmediği, ölüm tarihi, nerede metfun olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak kuvvetli bir tahmin olarak 1682'den sonra fazla yaşamadığını söylemek mümkündür. Seyyah eserinde gezmiş olduğu eyalet, şehir ve bölgelerdeki durak yerlerini her ciltte ayrı ayrı başlıklar halinde detaylandırarak anlatmıştır. İlk cildi İstanbul'a ayıran Evliya, ikinci cildi yazmaya başladığı H. 1050/1640-41 tarihinden itibaren Bursa'dan gezmeye başlamış, ömrünün sonuna kadar başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere zaman zaman da bu sınırların dışına çıkarak

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, Elazığ. dkilic40@gmail.com

gördüklerini kayıt altına almıştır. Öğrenme ve yerinde görme merakı Çelebi'yi, ömür boyu şehirden şehire, ülkeden ülkeye dolaştırmış, kimi zaman han odalarında menakıp dinlemiş, kimi zamanda çarşıların kalabalığına karışarak değişik kültürlerin insanlarıyla tanışmıştır.[1]

Evliya Osmanlı coğrafyasında farklı dinler, diller ve yaşam tarzlarını kaleme alarak, adeta seyahat etmiş olduğu bölgelerde ve durak yerlerinde Osmanlı Devletinin din ve kültür/inanç haritasını çıkarmıştır. O bütün bir Osmanlı geleneğinin zamanı ve mekânı aşan hafızası olmuştur. Evliya'nın bu birikimi; uzun yolculuklar esnasındaki gözlemlerine, görgü tanıklarından dinleyip aktardıklarına, halk arasında inanılan ve anlatılan olağanüstü olaylara (kerametler, büyüler, doğaüstü yaratıklar vb.), başka yazarlardan ve resmi devlet kaynaklarından naklettiklerinden oluşmaktadır. Bundan dolayı Çelebi'nin kaleme aldığı 10 ciltlik seyahatname bugünün yerel tarih araştırmacıları, dinî ve sosyal tarih yapanlar için vazgeçilmez bilgiler ihtiva etmektedir. Bizde bu zengin muhteviyat içerisinde Evliya'nın gezip gördüğü yerlerdeki, Ermeniler ve Ermenilere ait kutsal mekânlarla ilgili gözlem ve işittiklerini inceleyeceğiz.

İlk ciltte İstanbul'u anlatan Evliya Çelebi, başta Sulu Manastır[2] olmak üzere, Hasköy'de bir mahallede[3] Kasımpaşa'da bir mahallede[4] Ermenilerin oturduğunu, Galata'da ise iki mahallede Ermenilerin sakin olduğunu ve bunlara ait üç tane de kilisenin varlığından söz eder.[5] Beşiktaş'ta da ahalisini Ermenilerin oluşturduğu mahallelerin bulunduğunu[6] söylen Çelebi, Üsküdar'da yetmiş Müslüman Mahallesine karşılık onbir mahallenin[7] de Ermenilerden müteşekkil olduğunu, Yedikule ve Narlıkapı'da da Rumlarla birlikte Ermenilerin ikamet ettiğini belirtir.[8]

Evliya İstanbul'daki mevcut kurum ve mahalleleri başka bir sayfada sayarken, isimlerini zikretmese de toplam 9973 Müslüman Mahallesinden, üçyüzellidört Rum Mahallesinden, ikiyüzelliyedi Yahudi Mahallesinden ve yukarıda ifade ettiğimiz mahallelerle birlikte toplam yirmiyedi de Ermeni Mahallesinin varlığından bahseder.[9] Ancak Evliya her nedense 1641 yılına kadar Sulu Manastır da bulunan daha sonra da Kumkapı'daki bugünkü yerine gelen Ermeni toplumuna ait dini merkez durumundaki İstanbul Ermeni Patrikhanesinden[10] söz etmemiştir.

---

[1] Geniş bilgi için bkz., M. Cavid Baysun, "Evliya Çelebi", **İslam Ansiklopedisi C. IV,** Eskişehir 1997, s.400 vd.

[2] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. I**, (Haz., Orhan Şaik Gökyay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s.45.

[3] **Age**, s.176.

[4] **Age**, s.177.

[5] **Age**, s.183 vd.

[6] **Age**, s.191.

[7] **Age**, s.202.

[8] **Age**, s.308.

[9] **Age**, s.219.

[10] İstanbul Ermeni Patrikhanesi hakkında geniş bilgi için bkz., Eremya Çelebi Kömürciyan, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, (nşr. Hrand D. Andreasyan, Kevork Pamukciyan), İstanbul 1988, s.72 vd, 220; P. Gyllius, **XVIII. Asırda İstanbul,** (nşr, H. D. Andreasyan), İstanbul

Çelebi, İstanbul esnafını anlatırken, lağımcı esnafın büyük çoğunluğunun Kayserili Ermenilerden olduğunu,[11] arabaların üzerine kiremit yükleyip ve kiremit yayan elleri yüzleri çamurlu işçilerin ve şarkı söyleyerek taş kesen beş-altıyüz eşekli ustaların, kararmış evleri ve duvarları ağartan badanacı esnafın büyük bir kısmının Ermenilerden oluştuğunu,[12] İstanbul'un bunların sayesinde temizlendiğini belirtir.[13]

Evliya, Galata'da ikiyüz kadar Rum ve Ermeni mücevher ustasının varlığından,[14] yine Galata'da yaşayan Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun pastırmacı olduğundan ve bunların bazılarının da Bab-ı Ali kaleminde görev yaptıklarını,[15] İstanbul'da meşhur şerbetçileri sayarken de Tahtakale'de Bülbül Ermeni Şerbetçisinde, içilen şerbetin insanlara hayat verdiğinden bahseder.[16] Yine sanayide mıh (çivi) kesen esnafın büyük çoğunluğunu Divriği Ermenilerinin oluşturduğunu,[17] Basmacı esnafının ekseri sinin Sivas ve Tokat Ermenilerinden olduğu bunların bekâr odalarında çarşaf ve perdeler bastıklarını,[18] Mimarbaşının yanındaki esnafların büyük bir kısmının da Ermeni olduğunu,[19] az da olsa kömürcü esnafı arasında da Ermenilerin varlığından bahseden[20] Evliya, ayrıca mehteranda def çalan Ermeni Aydın ve Ermeni Haçatur'un, tambur çalan Ermeni Avınç'ın da meşhur çalgıcılardan olduğunu zikreder.[21]

İkinci cildin başından itibaren İstanbul'dan ayrılarak Bursa'ya geçen Evliya Çelebi yüzyetmişaltı mahallede Müslümanların, dokuz mahallede Rumların, yedi mahallede de Ermenilerin ikamet ettiğini söyler[22] ve Bursa'da metfun Şeyh İshak-ı Kazvini'ye atfedilen bir Ermeni kızıyla ilgili şu menakıbı anlatır:

Abaza Paşa Erzurum'da isyan edip Osmanlıya başkaldırdığında adamlarından bir kısmı, Kân Köyündeki ahaliye baskı ve zulüm yapmaktadır. Bu arada güzel bir Ermeni kızın haberini alıp onu kendi tasarrufu altına almak isteyen isyancılar kızın kaldığı yeri basar. Durumu anlayan Ermeni kız hemen başını yukarı doğru kaldırarak, "Ey Ebu İshak Sultan, beni bu zalimlerin elinden kurtar. Allaha yemin olsun mensup olduğun Muhammed'in dinine girip senin türbene hizmet edeyim." Diyerek Allah'a canı gönülden dua edince, Allah'ın emriyle hemen orada aksakallı pir olur. Asiler kızı bulamaz ve giderler. Bunun üzerine o

---

1956, s.31; Simeon, **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1999, s.29; Davut Kılıç, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008, s.39 vd.

[11] E. Çelebi, **Age**I, s.222, 300.

[12] **Age**, s.300.

[13] **Age**, s.301.

[14] **Age**, s.308.

[15] **Age**, s.183 vd.

[16] **Age**, s.250.

[17] **Age**, s.268.

[18] **Age**, s.293.

[19] **Age**, s.296.

[20] **Age**, s.269.

[21] **Age**, s.303.

[22] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II**, (Haz., Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.11.

sakallı kız Bursa'da metfun Ebu İshak'ın türbesine gelip, meclis huzurunda İslam'ı kabul ederek türbedar olur.[23] Evliya Çelebi bu menkıbeyi ufak değişikliklerle Erzurum ziyaretinde de tekrar anlatacaktır.[24]

Bursa'dan Amasya'ya geçen Çelebi, burada toplam kırksekiz mahallenin olduğunu, bunlardan Şâmlar Mahallesi, Bâyezid Paşa Mahallesi, Mehmet Paşa Mahallesi, Saray ve Hoca Mahallelerinde Ermenilerin oturduğunu kaydeder.[25]

Amasya'dan sonra Niksar üzerinden Sivas Vilayeti topraklarından geçerek Erzurum Vilayetine doğru yol alırken Sivas Vilayet sınırlarının son çizgisinde yer alan ikiyüz haneli Ermenilerden müteşekkil Baş Çiftlik Köyünde konaklayan Evliya, sabahleyin buradan ayrıldıktan sonra Erzurum Vilayeti İskefsir Nahiyesine bağlı yüz haneli Doyran, Akşar Ovasında mamur yüz haneli Enderes, buradan dört saat mesafede bağlı, bahçeli Ezbeder, ve aynı bölgede Kara Yakub Köylerinin de Ermenilerden müteşekkil olduğunu nakleder ve bunların zeamet[26] olduğunu söyler. Yine Evliya'nın naklettiğine göre bu hat üstünde Kadıoğlu, Şirân, Karacalar, Sarıcalar, Salut ve Kermili Köylerinde Müslümanlar ve Ermeniler birlikte yaşamaktadır.[27]

Çelebi, Erzurum'a gelirken uğramış olduğu ovanın Batısında bulunan yüzelli haneli Cinis Köyünde Ermenilerin bulunduğunu,[28] Erzurum'un yetmiş mahallesinde Müslümanların oturduğunu yedi mahallesinde de Ermenilerin mukim olduğunu burada Kıpti ve Yahudi'nin bulunmadığını belirtir.[29] Erzurum'da üç adet kale kapısının mevcut olduğunu, Erzincan Kale Kapısının Doğu yönünde; Deveçeşmesi'nden Alideğirmenine varıncaya kadarki bölgede ekseri Ermeni reayanın[30] oturduğunu ve onüç de kiliselerinin bulunduğunu, burada yaşayan Ermenilerin renkli sarık sardıklarını ve ayinlerde Londra mavi çukhası giydiklerini, ekonomik durumları daha düşük olanların ise şal kebe (kalın keçeden yapılmış ceket) ve

---

[23] **Age**, s.34; Evliya, her ne kadar inanarak ifade etse de kızın şakilerin eline geçmemek için Allah'a yapmış olduğu dua ve yakarışın sonunda isyancılardan kurtulması son derece makul olmakla birlikte, hemen oracıkta "aksakallı pir" olması ve bundan sonraki hayatına böyle devam etmesi bilimsel açıdan çok mümkün gözükmemektedir. Çünkü İslam inancına göre Allah o mekân içerisinde şakilere, o kızı bir şekilde saklayarak orada göstermeye bilir veya "aksakallı pir" olarak gösterebilir, bu mümkündür. Ancak kalan hayatını da böyle devam ettirmesi bilimsel açıdan bu durumu zorlaştırmaktadır.

[24] Bkz., **Age**, s.110 vd.

[25] **Age**, s.97.

[26] Fetih sırasında Arazi-i emiriyye itibar olunan yerlerden muhariplerle bir kısım devlet ve saray memurlarına kılıç hakkı ve dirlik olarak verilen Beytülmal hissesi yerinde kullanılır bir tabirdir. 20.000 akçeye kadar hasılat getiren yerlere "Timar", 20.000'den 100.000 akçeye kadar geliri olan yerlere de "Zeamet" denilmiştir. Bkz., Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C. III,** Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s.649.

[27] E. Çelebi, Age II, s.101 vd.

[28] **Age**, s.103.

[29] **Age**, s.106.

[30] Hükümete itaat eden ve vergi veren halk manasınadır. Osmanlılarda bir zamanlar, İslam olsun olmasın bütün tebaaya, halk arasında reaya denilirken sonraları bu kelime yalnız gayrimüslimlere hasr edilmiştir. Geniş bilgi için bkz., M. Z. Pakalın, **Age**, s.14 vd.

ayaklarına da ince çarık giydiklerini, Ermeni kadınların ise yassı başlı ve beyaz ızâr çarşafa büründüklerini anlatır.[31]

Evliya Çelebi Erzurum'dan Doğu'ya doğru seyahatine devam ederken üçyüz haneli reayadan müteşekkil Cafer Efendi,[32] Pasin kırsalında yüz haneli Sefer Ağa ve Hınıs Sancağı içerisinde kalan yüz haneli Büyük Artıf isimli Ermeni Köylerine uğradığını zikreder.[33] Aras kenarına geldiğinde ise Müslüman ve Ermenilerden oluşan Bayezid Kalesi hükmünde üçyüz haneli Alacalar Köyü[34] ve Avnik Kalesi hükmünde Yaylacık Köyünden söz eder.[35]

Bugün kalıntıları Ağrı İli Taşlıçay İlçesine 18 km uzaklıktaki Taşteker Köyünde bulunan Ermenilerin kutsal saydığı Üçkilise'yi Evliya şöyle anlatır: Bu yer Revan hudutları içerisindedir. Bunların üç yüksek dağ üzerinde üç muazzam kilise/manastır olduğunu, her birinde yüz-ikiyüz Ermeni din adamı bulunduğunu, kiliselerden ilkinin Enûşirvân zamanında inşa edildiğini, bu mabette zamanında eli, yüzü düzgün sevimli Mecusi hizmetkâr oğlanların, gelen gidenlere cansiperane hizmet ettiklerini, ikinci kilisenin ise Bizans Kayser'i tarafından inşa edildiğini ve üçüncü kiliseyi de Ermeni Zenân'ın bina ettiğini kaydeder. Kilise ile ilgili gördüklerini anlatmaya devam eden Çelebi, beşyüzden fazla bakire Ermeni kızın bulunduğunu, genelde alığsız bakla yediklerini, buraya yakından ve uzaktan gelen herkese ve bineklerine hizmet ve ikramda bulunulduğunu, İsa Mesih'e inan Ermenilerin, kâfiristandan buraya ziyarete geldiğini, gayet güçlü vakıfları olduğunu, bu vakıfların her birinde beşer-onar mihmandar ve kırkar-ellişer işbazların hizmet ettiğini, Herîsesinin/Keşkeğinin de dünyaca meşhur olduğunu belirttikten sonra başpapazın talimatıyla ikiyüz ruhbanın, Evliya'nın da içerisinde bulunduğu elçiler ve diğer zevatı ziyafete davet ederek, yemekten sonra hediyeler verdiğini anlatır.

Evliya, Üçkilise ile ilgili garip ve acayip rivayetler başlığı altında şunları zikreder: Kilisenin en büyük binası Enûşirvân'dır. Oraya yılda Ermenilerden kırk-ellibin kişi gelerek toplanır. Dağın tepesinde çimenlik ve düzlük bir alanda ellerindeki eski antika halıyı yere sererek, o dağlardaki ne kadar bitki ve şifa olacak ağaç varsa hepsini büyük bir kazan içine doldururlar. Halının üzerine bir sacayağı koyarak büyük bir ateş yakarlar. Ateş halıyı asla yakmaz. Sonra pişen yiyeceği aralarında pay ederek bir kısmını yerler, pek çoğu da sevap ve şifa olsun diye geldikleri memleketlere götürür. Çelebi bu işin sırrını papazlara sorduğunda; "Vallahi bu halı üzerinde Hz. İsa anasından doğmuştur." İsrail oğullarının korkusundan bir mağaraya kapanan Hz. İsa, oniki havarisiyle ot toplayarak bu halı üzerinde yemek pişirerek havarilerinin karnını doyurmuştur. Yahudilerin Hz. İsa'dan bir mucize istemeleri üzerine de ölmüş bir adamı yine bu halı üzerinde diriltmiştir. Daha sonra bu halı Buhtunnasr'ın eline geçtiğini, ondan da Enûşirvân'a geçerek kiliseye getirildiğini belirtmişlerdir. Bundan böyle de yılda bir kez üzerinde yemek pişirdiklerini sonra temizleyip, büyük bir ihtimamla sakladıklarını, hatta Süleyman Han Nahçivan seferine geldiğinde halının üzerinde iki rekât namaz kıldığını Evliya'ya anlatmışlardır. Çelebiye göre halı sanki ipekten yapılmış gibidir.

[31] E. Çelebi, **Age** II, s.108.

[32] **Age**, s.111.

[33] **Age**, s.113.

[34] **Age**, s.115.

[35] **Age**, s.116.

Fakat ne pamuktur ne de yün! Bir çeşit sincap renginde büyük bir seccadedir ve çok ağırdır. Halı Kıbrıs'tan çıkan bir taştan örülmüştür. Çünkü söz konusu taşı tokmakla dövdükleri zaman keten gibi olduğundan, iplik gibi eğirerek, abdest mendilleri, donlar ve gömlekler yapıldığını ifade eden Evliya, halının da bu şekilde dokunmuş olabileceği kanaatindedir.[36]

Çelebi bu arada Erzurum'a geri döner ve on gün sonra Acem diyarına doğru seyahatine tekrar devam ederken, zeamet olan Pasin kırsalında Badılcivanlı Köyünün Ermenilerden müteşekkil olduğunu belirtir.[37] Gürcistan'da Kars Eyaletine bağlı Arpaçay sınırının Doğu tarafı Acem toprakları, Batı yakasında ise bir tepe üzerinde kurulu dört köşe harap olmuş küçük Ani Kalesi vardır. Enûşirvân tarafından yapıldığı söylenir. Burada zeamet olan mamur bir kasaba vardır ve reayası Ermeni'dir.[38]

Evliya Çelebi'nin bu kez bahsettiği "Üçkilise'nin" asıl adı ise Eçmiyazin Katoğikosluğudur.[39] Rum Kayser-i'nin yaptırdığını söyler.[40] Üç kilisenin biri tamamen Ermeni kızlarla sakindir. Birinde Rumlar[41] ve diğerinde de Ermeniler vardır. Bu kiliseler muazzam bir yapıdır. Üçkilise, Acem diyarında kadim bir kilise olarak bilinir. Çelebi'ye göre bu bölgedeki diğer önemli bir kilisede Nahçivan yolundaki meşhur Yedikilisedir. Üçkilise'de görülmeye değer pek çok eser vardır. Görülmesi gereken ibretlik seyirlerden biri de bu kili-

---

[36] **Age**, s.117.

[37] **Age**, s.167.

[38] **Age**, s.170.

[39] Ermenilerin dini merkezi Türkler tarafından Üçkilise olarak da adlandırılır. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Eli Smith, **Armenia II**, New York 1833, s.92 vd.

[40] Söz konusu bu dini merkez Rum Kayseri tarafından yapılmamıştır. Rivayete göre İsa Mesih, Eçmiyazin'e inerek, Ermeni Kilisesinin kurulacağı yeri Aziz Gregory/Kirkor'a göstermiştir. Bunun üzerine Kirkor, Kral Tridat'ın yardımıyla "Santaramed" tapınağını yıkarak yerine "Surp Eçmiyazin" diye adlandırılan ilk ve en eski Ermeni Kilisesinin temelini atmıştır. Bkz. Aziz S. Atiya, **A History of Eastern Christianity**, London 1968, s.319; Leon Arpee, **A History of Armenian Christianity**, New York 1946, s.18.

[41] MS. 451 tarihinde Bizans İmparatoru Marcianus'un himayesinde gerçekleştirilen İstanbul-Kadıköy (Chalcedoine) toplantısında, çıkan karar gereği İsa'nın iki tabiatlı olduğu görüşü benimsendi. Ermeni Kilisesi bu görüşün zıttı olan İsa'nın tek tabiatlı olduğu görüşünde ısrar ederek, daha sonraları Katolik ve Ortodoks adlarıyla ikiye bölünecek olan Hristiyanlardan Kadıköy Konsilinde ayrılmış oldu. [Bu konuda geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.19 vd.] Bu tarihten itibaren başta Bizans olmak üzere Hıristiyan dünyası, Ermenileri kendi düşünce ve görüşlerini benimsetmek için baskı altına aldığı gibi kendilerine direnen Ermenileri yerlerinden sürerek pek çoğunu da öldürmüşlerdir. Bu konuda sayısız örnekler vardır. [Bkz., **Başkumandan Simbat Vekainamesi (951-1334),** (çev. H. D. Andreasyan, Basılmamış Tercüme 1946), s.3, 38 vd. (TTK Kütüphanesi Nu. Ter/68); **Urfalı Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, (çev. H. D. Andreasyan), TTK Basımevi Ankara 1987, s.79, 111 vd, 128, 178 vd; **Süryani Mihail Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195)**, (çev. H. D. Andreasyan, Basılmamış Tercüme 1944), s.8 (TTK Kütüphanesi Nu. Ter/44); Ayrıca geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M.451-1100)" **Türk Kültürü,** S:452, Ankara 2000, s.752-760.] Bu tarihi gerçeklerden dolayı Evliya'nın ifade ettiği gibi Ermeni dini merkezinin bir bölümünde Rumların kalması söz konusu olamaz.

sede elde edilen "Miron Yağ'dır."[42] Kilisede görevli episkopos ve keşişler toplanarak bir ipek halı üzerine kazan koyup, altında ateş yakarak üç saat kadar üzerinde ot ve bitki pişirdiklerini, ateşin halıya tesir etmediğini ve eskisi gibi durduğunu, pişen bitkilerin suyunu yani yağı kaplara doldurup, Frengistan'a (Ermenilerin yaşadığı yerlerdeki kiliselere) götürdüklerini, oralardan kiliseye kurbanlar ve bağışlar geldiğini, Ermenilerin inancına göre "Miron Yağı" muhtelif hastalıklara ve yaralı olanların yaralarına sürüldüğünde hastaların bundan şifa bulacağına inanılır.

Evliya, Üçkilise/Eçmiyazin Katoğikosluğundaki diğer acayiplikleri de şöyle nakleder: Kilisenin havlusunda meydan muhabbetinin yapıldığı çardak altında asılı bir demir durur. Demir hiçbir yere dayanmamaktadır. Ermenilerin inançlarına göre bu demir direk, havarilerden Şemun'nun[43] kerametiyle havada durmaktadır. Bunu gören bazı Müslümanlar da söylenenlere inanmaktadır. Direk sert rüzgârlarda sallanır. Keşişler, kimse el dokunmasın diye etrafına sağlam bir şekilde parmaklıklar yapmıştır. Çelebi bu durumun keramet olmaktan ziyade bilgi dâhilinde yapılan bir şey olduğu kanaatindedir. Binayı yapan usta, demir direğin üzerine önceden yüksek kubbeyi yapmış, tepesine de büyük bir mıknatıs taşı koymuş, bir büyük mıknatıs taşı da matematik hesabıyla zemine koyarak, mevcut demir direği de onların arasına koyduğunda, iki mıknatısın çekim kuvveti birbirine denk gelince direk de ortada boşlukta kalmıştır. Yoksa bu durum ne havarilerden Şemun'nun kerameti ne de tılsımıdır. Bunu gören herkes hayretten parmağını ısırır. Kilisenin beşyüz kadar ruhbanı vardır. Osmanlı ve Acem tarafından her gece beş-altıyüz civarında atlı burada ücret karşılığında rahiplere misafir olur. Acayip bir Hristiyan/Ermeni mabedidir. Buradan doğuya doğru yoluna devam eden Evliya Çelebi, Aras[44] ve Zengi nehirlerini geçerek ikinci kez revana ulaştıklarını ve Revan Kalesinden, Han'ın mektuplarıyla birlikte yeniden Erzurum'a döndüğünü kaydeder.[45]

---

[42] Bilindiği gibi Ermeni Kilisesin en tepesinde Katoğikosluk makamı vardır. "Miron Yağı"/Kutsal yağ çıkarmak ve onun takdisini yapmak Katoğikosluk makamında oturan ruhanin yetkisindedir. Bundan dolayı "Miron Yağı" başka bir yerde yapılamaz. Bkz., D. Kılıç, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, s.26.

[43] İsa Mesih'in Şemun isminde bir havarisi yoktur. Muhtemelen bir yanlış okuma veya Evliya'nın yanlış yazması söz konusu olabilir. Bu ismi mevcut harflerden hareketle yeniden okuyacak olursak, Hristiyanlığın ilk dönemlerinde bugünkü Irak bölgesinde Hristiyanlığı tebliği ederken öldürüldüğü bilinen Simon'u çağrıştırır. Ancak tarihi kayıtlarda Simon'un Ermenistan bölgesine çıkmadığı bilinmektedir. İsa'nın havarilerinden Thade (Thadeus) Ermenistan'ın Güneyinde, Barthelemy (Bartholemeus) ise Kuzeyinde Hristiyanlığı tebliğ etmiştir. Bundan dolayı bu havarilerden birisinin olma olasılığı daha yüksektir. Bkz., Moses Khorenats'i, **History of the Armenians,** (Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson), London 1978, s.174 vd; Sirarpie Der Nersessian, **The Armenians,** (ed. Glyn Daniyl), U.S.A 1969, s.74; Robert Curzon, **Armenia: (a Year at Erzeroom and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia),** New York 1854, s.215.

[44] Evliya Çelebi her ne kadar Üçkilise/Eçmiyazin Kilisesinden, Erivan hanlığına giderken Aras nehrini geçtiğin söylese de bölge haritasına dikkatlice bakıldığında Çelebi'nin Eçmiyazin Kilisesine gelmezden önce Aras nehrini geçtiği görülecektir.

[45] E. Çelebi, Age II, s.170 vd.

Çelebi dönüş yolunda Kars hududunda zeamet olan üçyüz haneli bağ ve bahçeleriyle mamur Şaraphane Köyünü, ikiyüz haneli Düşkaya, üçyüz haneli Verîşân, Pasin Sancağı hududunda yüzelli haneli Kumadamı ve ikiyüz haneli Kân Köyünün[46] Ermenilerden müteşekkil olduğunu zikreder.[47]

Evliya, Bayburt'u ziyaretinde şehir merkezinde ondokuz Müslüman Mahallesine karşılık, yedi mahallenin de Ermenilerden oluştuğunu,[48] ikiyüz haneli Hınıs, Erzurum tarafında zeamet olan Kütür,[49] Kemah kazası hududunda ikiyüz haneli Şürim, Emin ve Marik Köylerinin de reaya Ermenilerden sakin olduğunu,[50] Yine Erzincan tarafında Çemen Köyünde de Ermenilerin oturduğunu söyler.[51]

Evliya Çelebi Engürü/Ankara'yı ziyaretinde Ermeni'si ve Yahudi'sinin gayet çok olduğunu, on mahallede Ermenilerin oturduklarını, bunların iki cemaat[52] olarak adlandırıldığını,[53] Yine Engürü Paşasının Subaşılığı[54] hükmünde bulunan Istanoz Kasabasındaki reayaların ekseri sinin de Ermeni olduğunu zikreder.[55]

Maraş yöresine uğrayan Evliya, bağlı, bahçeli, ab-ı hayat pınarlı ve kiliseli Künek Köyü ile yine aynı güzergâhta Değirmen Boğazı'nın da beşyüz haneli mamur ve kiliseli Ermeni köyü olduğunu söyler.[56]

Çelebi Kayseri'de de Ermenilerin varlığından söz ederek Kiçikapısının iç kısmında iki adet Ermenilere ait kiliseden bahseder. Evliya'ya göre bu kiliseler Kör Kayser Harkil zamanından kalmıştır.[57]

Evliya, Sivas Eyaleti sınırlarında bulunan Darende Kazasında yaşayan ahalinin Türkmen ve Ermenilerden oluştuğunu, yine aynı güzergâhta Sazcığaz Köyünde de Müslümanlar ve Ermenilerin birlikte yaşadıklarını, zeamet olan Mancılık Köyünde ise Ermenilerin ikamet

---

[46] Yukarıda bahsi geçen Kân Köyü, daha önce Evliya'nın anlattığı eşkıyaların korkusunda ihtida eden Ermeni kızın köydür.

[47] **Age**, s.172.

[48] **Age**, s.174.

[49] **Age**, s.193.

[50] **Age**, s.194 vd.

[51] **Age**, s.196.

[52] O dönemde Ankara'da ikamet eten Ermeniler arasında, Katolik olanlar bulunduğundan Ankara'daki Ermeniler iki cemaat olarak adlandırılırdı. İlerleyen zaman içerisinde Katolik Ermenilerden büyük bir kısmı İstanbul'a göç edecektir. İstanbul'da Katolik ve Gregoryen Ermeniler arasında çıkacak olan çatışmadan dolayı bunlar tekrar Ankara başta olmak üzere Anadolu'nun içlerine tekrar gönderilecektir. Geniş bilgi için bkz., D. Kılıç, Osmanlı Ermenileri, s.129 vd.

[53] E. Çelebi, **Age** II, s.226.

[54] Şimdi zabıta ve daha ziyade Belediye memurlarının gördükleri işleri gören ve kaza itibar olunan kasabaların idaresi başında bulunan memurun adıdır. Subaşılık, Osmanlılarda ilk ihdas olunan memuriyetlerden biridir (Bkz., M. Z. Pakalın, **Age**, s.259.

[55] E. Çelebi, **Age** II, s.229.

[56] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. III**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.105.

[57] **Age**, s.111.

ettiğini, beşyüz hane olan Ulaş Kasabasında da Müslümanlar ile Ermenilerin birlikte yaşadıklarını kaydeder.[58] Çelebi, Sivas Şehrinde kırk adet mahallenin bulunduğunu bunlardan ikisinin Ermenilere ve bir mahallenin de Rumlara ait olduğunu geri kalan mahallelerde ise Müslümanlarının yaşadığını söyler.[59] Şehirde Ermenilere ait kiliseler ise Sıp-nişân/Surp-nişân buraya Hind, Sind ve İran'dan yüz-ikiyüz misafir geldiğini, Meryem Ana Kilisesi ve Hızır-İlyâs Kilisesinin güçlü vakıflarının bulunduğunu, Ermenilerin yanında bu kiliselerin itibarının yüksekliğini, ayrıca şehirdeki zarif kimselerinde buraya içki içmeye geldiklerini anlatır.[60] Evliya, Sivas Eyaleti içerisinde yer alan Zığzığı Köyünün de Ermenilerden müteşekkil olduğunu,[61] Sivas'a bağlı olan Eğin Kazasında, Timur olayından sonra Çelebi Sultan Mehmed'e Ermenilerin, kaleyi aman ile yendin teslim ettiklerinden dolayı hala bölgede yaşayan üçyüz kadar Ermeni'nin örfi tekâlüften (vergilerden-salmalardan) muaf tutulduğunu nakleder. Bölgede Müslümanlar ve Ermeni reaya arasında keman çalanların çokluğundan ötürü yörenin, kemancılar diyarı olarak da anıldığını belirtir.[62]

Çelebi, Harput hududunda Fırat ve Murâd nehirlerinin birbirlerine yakın geçtiği bölgede bulunan Aşıvan Köyünü bağsız ve bahçesi bir Ermeni köyü olarak zikreder.[63] Evliya Harput'ta konuşulan lisanlar arasında Ermenicenin de bulunduğunu kaydeder. Harput Gölü/Hazar Gölü üzerinde bir adada tahminen üçyüz haneli güzel bir Ermeni köyü vardır. Bu köyün bütün halkı boyacı ve terzidir. Bu adada bir Ermeni Kilisesi vardır. Evliya'nın naklettiğine göre; Kilisede Hz. İsa'nın eşeği olduğuna inanılan bir eşek vardı. Eşek öldüğünde ruhaniler eşeği mumyalayarak kilisenin alt zemininde muhafaza etmişlerdir. Kilisenin hizmetçileri bile bunu bilmezler. Hâlâ dört ayağı üzerine durmaktadır. Kara, lamba gözlü ender bulunan altınçullu bir eşek olduğunu ancak kendisinin bunu görmediğini güvenilir kimselerden öğrendiğini söyler.[64]

Evliya Muş sınırları içerisinde kalan Ermeni Çanlı Kilisesinden de şöyle bahseder: Bu kilise bütün milletler tarafından bilinir. Burada yılda bir kere yüzbin kişi bir araya gelerek yedi gün, yedi gece çadırlar kurarak alışveriş yapar. Çelebinin ifadesiyle yükler bozulup bağlandıktan sonra kervan Revan'a doğru yola çıkar. Kilise Muş ve Bitlis'ten ziyade Van Eyaleti hududuna daha yakındır. Muş topraklarının kuzeyinde sık bir orman, bağ ve bostan içerisinde iki yüksek kubbeli büyük bir kilisedir. Evliya yaptıranın kim olduğunun bilinmediğini bazılarının da Şeddâd'ın yaptırdığını, gerçekten de yapının Şeddâd'ın yaptırdığı binalara benzediğini söyler. Havlusunun dört bir yanında da episkopos ve papaz odaları vardır. Kilisede her gün binlerce gelen ve gidene yemek verilir. Yortu günlerinde yüz koyun, beş sığır ve elli sumar buğday pişirilip misafirlere ikram edilir. Üçyüzden fazla ruhban ve hizmetçileri vardır. Her biri İsa'nın Kilisesinden dem vurup Rehâvî Makamından İncil okuyunca ölü gönüllere sanki "Mesih Kanı" bahşeder. Bunlar misafirlere şıra, hurma ve çeşitli nebatlar

[58] **Age**, s.119.
[59] **Age**, s.122.
[60] **Age**, s.124.
[61] **Age**, s.131.
[62] **Age**, s.133 vd.
[63] **Age**, s.134.
[64] **Age**, s.135 vd.

ikram edip, her gece yüzlerce yatacak yer ayarlar. Büyük bir vakıftır. Evliya, himayesinde bulunduğu Paşa'ya kilise yöneticilerinin beş kese, Atabeğine iki kese ve bol miktarda hediyeler verdiklerini, amma her sene gelenlerden büyük paralar elde ettiklerini, buradaki ruhanilerin bütün Hristiyan ülkelerine gidip yardım topladıklarını ve Çanlı Kilisenin görülmeye değer hayret verici bir bina olduğunu ifade eder.[65]

İnsanların Çanlı Kiliseyi ziyaretlerinin sebebini de Çelebi şöyle zikreder: Binlerce kişi Rum, Arap ve Acem'den kiliseye adak getirir. Kiliseye girip adaklarını yerine getirdikten sonra ne hayır muratları varsa dua edip dışarı çıkar. Allah'ın hikmetiyle günden güne bütün muratlarının yerine geleceğine inan bu insanlar batıl inançlar içerisine düşmüştür. Ne gariptir ki bunların içerisinde Allah'ın birliğine inanmış bazı cahil kimselerde adak adayıp, ilim isteyip kurban keser. Nice Müslüman ve gayrimüslimler tanbur, çenk,[66] rebâb,[67] santûr,[68] ney ve çöğür'ü[69] kilisedeki ziyaret mahalline koyup, ertesi gün aldıklarında öyle ustaca çalarlar ki, sanki Hüseyin Baykara faslıdır. Ermeni usta şairlerin çoğunluğu, kendilerine bu ilm-i şiir'in Çanlı'da verildiğine inanır. Kilisenin içerisinde karanlık bir köşede bir kabir vardır. Ermeniler burada metfun olan kimsenin Sıp Garabıt/Surp Garabet olduğuna inanırlar. Evliya'nın sorduğu bazı Ermeniler de mezarda yatan zatın Hz. Yahya'nın amcası olduğunu, Rumlardan bazıları ise bu zatın Hz. İsa'nın havarilerinden biri olduğuna inandıklarını söylemiştir.[70]

Amasya Sancağına bağlı Dimorta Kasabasına uğrayan Çelebi, burasının han ve hamamı, çarşı ve pazarı bulunan bir yer olduğunu, Müslüman ahaliyle birlikte Ermeni reaya ve Gürcülerin de yaşadığını söyler.[71]

Evliya Çelebi Ergani ve Eğil beylerine giderken uğradığı Diyarbakır Eyaletine bağlı Harput Sancağında ve Harput Gölü/Hazar Gölü kenarında üçyüz haneli bağlı bahçeli zeamet olan Hayusı/Habusu Köyü ahalisinin Ermenilerden müteşekkil olduğunu zikreder.[72] Çelebi, Diyarbakır şehrinde kırkyedi mahallenin Müslümanlardan oluştuğunu, yedi mahallenin de Ermenilere ait olduğunu kaydeder. Diyarbakır çarşısında demircilik yapan Ermeni esnafların ahenk içerisinde çekiç vurup, körük çekerken türkü söylediklerini, çıraklarında çekiç vururken yirmidört usulde "Tırtaka tırtak tırtırtak" yaparak çekiç salladıklarını anlatır.[73]

Evliya Diyarbakır'dan Mardin'e giderken uğradığı Göksu Köyünün mamur bir Ermeni köyü olduğunu,[74] Mardin sınırları içerisinde de beşyüz haneli Göllü Köyünün Ermeni ve Kürtlerden oluştuğunu, buradan Mardin Kalesinin görüldüğünü söyler.[75]

---

[65] E. Çelebi, **Age** III, s.141 vd.

[66] Harpı andıran, telli bir çalgı.

[67] Bir çeşit kemençe.

[68] Kanuna benzeyen, tokmaklarla çalınan bir tür telli çalgı.

[69] İri gövdeli, kısa saplı bir tür halk sazı.

[70] E. Çelebi, **Age** III, s.142.

[71] **Age**, s.146.

[72] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. IV**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.19.

[73] **Age**, s.28 vd.

[74] **Age**, s.42.

Çelebi, Bitlis Eyaletinde yapılan tahrir kayıtlarında çeşitli bölgelerde yaşayan toplam kırküçbin Ermeni reayanın bulunduğunu,[76] Bitlis şehir merkezinde de onyedi Müslüman Mahallesi ve onbir de Ermeni Mahallesinin olduğunu belirtir.[77]

Evliya Çelebi, H. 1065/1654-55 Bitlis'ten Van'a doğru giderken Van Gölü'ne dökülen Bend-i Mâhî Nehrinde tutulup tuzlanan balıkları, Gökdolak Ermenilerinin develerle A-cem'e, Bakü ve Azerbaycan'a götürerek sattıklarını ifade eder.[78] Erciş ve Van Gölü yakınlarında ikiyüz haneli zeamet olan Deliklitaş Köyünün Ermenilerden müteşekkil olduğunu, ahalisi; Hz. Ali köye geldiğinde Düldül'ünü[79] kayaya bağlamak istediğini, mübarek eliyle kayayı delip,[80] ondan sonra bağladığını köyünde ismini buradan aldığına inanır. Van Gölünden uzak Erciş Kalesi yakınlarında üçyüz haneli Demirci Köyünde de Ermenilerin ikamet ettiğini, yine aynı güzergâhta mamur ve zeamet olan ikiyüz haneli Kenzik Köyü sakinlerinin de Müslüman ve Ermenilerden oluştuğunu,[81] Erciş sınırları içerisinde kalan üçyüz haneli Baz Köyünde de Ermenilerin ikamet ettiğini ve cümle reayasının da hasırcı olduğunu anlatır.[82]

Van Şehrine uğrayan Evliya, üç mahallede Ermenilerin olduğunu, kalenin tamir ve bakımından sorumlu olduklarını, içlerinde gayet üretken tüccarların bulunduğunu kaydeder.[83] Van Gölü kenarından uzak Van sınırlarında ikiyüz haneli Surp Köyünün Ermenilerden mamur olup birde kadim kilisesinin bulunduğunu, üçyüz haneli Güzeldere Köyünün de Müslümanlar ile Ermenilerin birlikte yaşadığını söyler.[84]

Evliya Çelebi Ahdim-var/Ahtamar adasının evveliyatını, Hz. Davud zamanında Van'ı inşa eden Kral Câlût'un, Hz. Davud'un selamete ermesi için bu adada bir ibadethane inşa ettirmesine kadar geri götürür. Bölgenin İslam orduları tarafından fethedilmesinden sonra Ahtamar adasında görevli din adamları haracı[85] kabul ederek Mekke'ye gidip Hz. Osman'ın hattıyla ahd-ü eman alıp güven içerisinde olmuşlardır. H. 955/1548-49 tarihinde Süleyman Han, Van'ı fethettiğinde Ahtamar adasındaki ruhbanlar toplar atarak sevinç gösterisinde bulunup, değerli taşlarla süslenmiş kutu içerisinde ahd-ü eman'ı Sultan Süleyman'a göster-

---

[75] **Age**, s.44.

[76] **Age**, s.64.

[77] **Age**, s.66.

[78] **Age**, s.88.

[79] Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye hediye ettiği beyaz katırın adı. Bkz., Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s.103; Özhan Öztürk, **Folklor ve Mitoloji Sözlüğü**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, s.318.

[80] Hz. Ali'nin atını bağlamak için kayayı eliyle delmesi, bilimsel açıdan mümkün değildir.

[81] E. Çelebi, **Age**IV, s.100.

[82] **Age**, s.102.

[83] **Age**, s.122.

[84] **Age**, s.162.

[85] Lügat manası arazinin hasılatından veya çalışanların emeğinden elde edilen şey demek olan haraç ıstılah olarak devletçe fertlerden alınan vergi yerinde kullanılır. Şer'i lisanda ise haraç, birincisi adam başına alınan ikincisi ise topraktan veya hasılatından istifa olunan vergi ve hissedir. Bkz., Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimler ve Terimleri Sözlüğü I,** M. E. Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s.734.

mişlerdir. Belgedeki Peygamberin mührünü yüzüne gözüne süren sultan, bunlara muafname-i hatt-ı şerif verip kal'a-i ahdim-var buyurmuştur. Bundan dolayı Çelebi, buranın Ahdim-var Kalesi olarak bilindiğini, ancak Kürt ahalinin adaya Ahtimâr dediğini de ifade eder. Anlatımına devam eden Evliya, paşayı ziyarete gelen Ermeni din adamlarının hediyelerle birlikte Hz. Osman'dan kalan Nübüvvet Mühürlü belgeyi de getirdiklerini, bu belgeyi paşa ve kendisinin de yüzüne gözüne sürdüğünü, paşanın keşişlerin elindeki diğer belgeleri de inceleyerek (Azerbaycan Şahlarının ve Al-i Osman Padişahlarının verdiği hatt-ı şerifleri) onlara bu çerçevede bir buyrultu verdiğini belirtir. Papazlar ile birlikte adaya giden Çelebi, buradaki taş yapının Revan'da bulunan Üçkilise ve Nahcivan'daki Yedikilise ve Kudüs-i Şerifte bulunan Kumâme/Kamame Kilisesinden bina ve avizelerinin, imaret tarzının daha üstün olduğunu, kilisede iki yüzden fazla ruhbanın bulunduğunu, kimi ruhanilerin nefsini terbiye etmek için perhiz ile siyah elifi kopmuş bakla yemekten iskelete döndüğünü, fakat sevimli hizmetkârların canla başla hizmet ettiğini, adayı ziyarete gelen misafirlere kuş sütü ve her çeşit nebatatın bulunduğu sofralarda izzeti ikramın yapıldığını, kiliseyi görmeye gelen Müslümanların gecelemediğini ziyaret ettikten sonra hemen döndüklerini, "Terki Dünya" şeklinde burada üçyüz kadar terzi kâfirin/Ermeni'nin yaşadığını kaydeder.[86]

Çelebi, Van sınırları içerisinde kalan üçyüz haneli bir kiliseli Nergök Gediği Köyüne uğradıktan sonra Verek Dağının zirvesinde gül ve ağaç bahçeleri içerisinde büyük kubbeli demir kapılı Veng-i Verek, adlı büyük bir kiliseye/manastıra misafir olur. İçerisinde üç yüzden fazla Ermeni keşiş ve ruhani vardır. Bunların her biri bir işle meşguldür. O gece beşyüz askerle birlikte ağırlandıklarını, buradan da üçyüz haneli bağlı ve bahçeli Ermenilerden müteşekkil Hündüsten Köyüne geçtiklerini söyler.[87] Evliya Çelebi, Tebriz ve İsfahan'a giderken de Salmas Hanlığı sınırlarında bin haneli Ermeni Gökdolak Köyüne uğramıştır.[88]

Evliya, H. 1066/1655-56 tarihinde Van Erciş'ten, İstanbul'a dönerken Erzurum eyaleti hududunda Malazgirt Sancağı sınırlarında Taşkın,[89] Hınıs Sancağında bulunan Artıf ve Pasin Sancağı sınırlarında mamur Alvar adlı Ermeni köylerinde konakladığını[90] ve yine dönüş güzergâhı üzerindeki Tokat'ta da Ermeni reaya ve kilisesinin bulunduğunu kaydeder.[91]

Evliya Çelebi, padişahla birlikte Bursa'dan Boğazhisar'a yaptığı yolculuk esnasında Ilıbat Kasabasına uğradıklarını, buradaki bütün evlerin kırmızı kiremitli, tertipli düzenli yapıldığını, bin iki yüz haneden oluştuğunu, reayasının da Rum ve Ermeni olduğunu belirtir.[92] Yine aynı güzergâhta uğramış oldukları Gönan Kasabasının da güzel kiremitli evlerden meydana geldiğini, ahalisinin Müslüman reayasının da Ermeni ve Rumlardan müteşekkil olduğunu, bir sonraki konak yeri olan Dimetoka'nın bir Türkistan Kasabası olduğunu, ben-

---

[86] E. Çelebi, **Age** IV, s.163.

[87] **Age**, s.170.

[88] **Age**, s.193, 201.

[89] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. V**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s.24.

[90] **Age**, s.27.

[91] **Age**, s.40 vd.

[92] **Age**, s.147.

zer şekilde ahalisinin de Müslümanlardan, reayanın da Yörükan, Rum ve Ermenilerden oluştuğunu söyler.[93]

Çelebi, Belgrad'ın altmış mahalleden meydana geldiğini, bunlardan üç mahallenin Kıptilerden, üç mahallenin Rumlardan, üç mahallenin tamamı Bulgarlardan, birer mahallenin de Yahudi ve Ermenilerden oluştuğunu kaydeder.[94] Evliya, Lubomir sınırlarına yakın olan Dobra-Venedik'i anlatırken galat olan Venedik ile karıştırılmamasını belirttikten sonra şehirde Ermeni, Rum, Yahudi, Acem ve Frenk'in gayet çok olduğunu belirtir.[95]

H. 1076/1665-66 tarihinde Evliya Çelebi Kırım Vilayetinde Gözlev'i tanıtırken iki Müslüman Mahallesi, iki Çingene Mahallesi, bir tanede Ermeni Mahallesi ve bir de kilisesi olduğunu kaydeder.[96] Kırım'da toplam yirmi bin Rum, Ermeni ve Yahudi'nin yaşadığını bunların beş mahallede oturduğunu söyler.[97] Evliya, Bahçesaray'da da bir Ermeni Kilisesinin varlığından söz eder.[98] Bahçesaray'dan Akmescid'e geçen Evliya, Karasu'da ikibin Ermeni reayanın bulunduğunu, bütün reayanın Tatar kalpağı gibi Şıpırtma isminde bir kalpak taktığını, ancak bütün Rum ve Ermenilerin kalpaklarında bir kuruş kadar küçük mavi çuka parçası dikili olduğunu, Yahudi, Ermeni ve Rumların hamamda da ayaklarına nalın[99] giymedikleri gibi topuklarına çıngırak[100] bağlayıp tenha bir yerde yıkandıklarını anlatır. Çelebi, Karasu'ya bağlı Toylu Köyünün Ermeni köyü olduğunu evlerinin yapısının da Erzurum yöresindeki evlere benzediğini kaydeder.[101] Yine Çelebi, Kefe'de Ermeni ve bir Ermeni Kilisesinin varlığından bahseder.[102]

Evliya, Selanik'i anlatırken Rum, Yahudi ve Ermenilerin de bu şehirde bulunduğunu bunlara ait toplam on iki adet manastır ve kilisenin varlığından söz eder.[103] Çelebi, İzdin şehrinden bahsederken on üç mahallenin Müslümanlardan oluştuğunu sekiz mahallenin de Rum, Bulgar, Ermeni ve Latinlerden şekillendiğini kaydeder.[104] Yine Çelebi aynı güzergâhta Livadye şehrine uğradığını yedi Müslüman Mahallesine karşılık altı tane de Rum, Latin ve Ermenilerden oluşan mahallelerin olduğunu söyler.[105]

---

[93] **Age**, s.153.

[94] **Age**, s.195.

[95] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. VI**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.263 vd.

[96] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. VII**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.215.

[97] **Age**, s.229, 252.

[98] **Age**, s.234.

[99] Hamam gibi tabanı ıslak olan yerlerde kullanılan, üstü tasmalı, tabanı yüksek, ağaçtan bir tür takunya.

[100] Küçük çan, içindeki tanelerin hareketiyle ses çıkaran metal yuvarlak nesne.

[101] E. Çelebi, **Age** VII, s.245, 247.

[102] **Age**, s.259 vd.

[103] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. VIII**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı- Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.74.

[104] **Age**, s.100.

[105] **Age**, s.105.

Evliya Çelebi, atalarının doğduğu şehir olan Kütahya'da otuzdört mahallenin bulunduğunu şehrin bağ ve bahçelerle donatılmış muazzam bir görünüşü olduğunu üç mahallesinde de Ermenilerin ikamet ettiğini ve bunlara ait üç de kilisenin varlığından bahseder.[106]

Çelebi, H. 1068/1657-58 tarihinde İzmir'i ziyaretinde İsmail Paşa'nın yaptırmış olduğu tahrir kayıtlarından hareketle şehrin; on Müslüman Mahallesi, on Gayrimüslim Mahallesi, on Frenk ve Yahudi Mahallesi, iki Ermeni Mahallesi ve bir de Kıpti Mahallesinin olduğunu söyler.[107]

Evliya, Adana'yı büyük bir şehir olarak tarif eder. Müslümanların haricinde Rum, Ermeni ve Yahudilerin de varlığından söz eder.[108] Çelebinin naklettiğine göre Sis, Adana Eyaletinde Sancak Beyi tahtıdır. Tepesinde Ermenilerden kalma bir manastır vardır. Ermeniler buraya ziyarete gelir. İçerisinde yüzden fazla Ermeni mezhebine mensup ruhani vardır.[109] Evliya'nın tutmuş olduğu bu kısa nottan anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda bahsedilen Sis Katoğikosluğunun Ermenilerin hayatında ne kadar önemli bir yeri olduğunu, Evliya bilmediğinden olsa gerek, yukarı çıkıp gezme ihtiyacı duymayarak detaylı bilgi vermemiş, ya da yeterli zaman bulamadığından ahaliden aldığı bilgiler ışığında kısaca değinmek durumunda kalmıştır.

Çelebi, Halep Şehrinin büyük bir ticaret merkezi olduğunu, toplam yetmiş iki mahalleden oluştuğunu, bunun bir kısmının Nusayri, Yakubi ve Ermenilerden müteşekkil olduğunu belirtir.[110]

Evliya Kudüs-i Şerif'i ziyaretinde bu şehir içerisinde ikisi Yahudilerin ikisi Ermenilerin üçü de Rumların olmak üzere yedi kiliseden/mabetten bahseder. Yortu gününde Kumâme/Kamame Kilisesine Rum ve Ermenilerinde dâhil olduğu beş-on bin Hıristiyan toplanır. Böyle kalabalık olduğu günlerde Hıristiyanların kiliseyi işgal etmemesi ve kendi aralarında kavga çıkarmaması için Paşa, Molla, Şeyhülislam, Ayan-ı Vilayet ve bütün askerler silahlı bir şekilde Kamame Kilisesi önünde hazır olur. Kamame Kilisesinin mütevellisi padişaha ve din-i İslam'a hayır dua edip, paşa ve molla kapının mührünü bozup Kamame Kilisesini açar. Zira bir sene boyunca kapı mühürlü durur. Ancak kilise içerisinde Frenk, Rum, Ermeni, Kıbti ve diğer milleti Mesih den iki-üçyüz kadar keşiş, papaz ve piskopos burada üstlerinde kapı mühürlü olduğu halde mahpus gibi içeride kalır.[111] Çelebi'nin naklettiğine göre Kamame Kilisesinde büyük ferah kubbenin altına küçük bir kubbe daha inşa edilmiştir. Bu kubbenin kıble tarafında kalan kısımda Rumlar sorumludur. Büyük kapıdan tarafı bölümde ise Frenkler sorumludur. Kuzey kısmında da Ermeniler sorumludur. Amma hüküm Rumlarındır. Zira Hz. Ömer, Rum Kayser elinden Kudüs'ü fethettiğinde Hıristiyan ruhbanların eline ahitname vermiştir.[112]

---

[106] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. IX**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.14, 17.

[107] **Age**, s.51.

[108] **Age**, s.171.

[109] **Age**, s.171 vd.

[110] **Age**, s.187.

[111] **Age**, s.245.

[112] **Age**, s.246.

Evliya, Hz. Ömer makamından şehrin içine doğru yedi yüz adım gidip, Davut kapısının iç yüzündeki Ermeni Kilisesini/Kudüs Ermeni Patrikhanesi ise şöyle anlatır: Bu dahi ibretlik hoş bir kilisedir. Büyük bir kubbesi vardır. Etrafı yan kubbelerle çevrili şirin bir binadır. Orta kubbesi yan kubbelerinden kırk arşın yüksektir. Rengârenk ender nakışlar, tasvirler ve mücevherli kandillerle süslenmiştir. Burası Kamame gibi mühürlü değildir. Gece ve gündüz açıktır. Kamame kadar büyük olmasa da daha aydınlıktır. Zira dört bir yanı billur camlarla donatılmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethettiğinde Ermenilere vermiş olduğu hattı şerife dayanarak aynı yüz yılda tamir etmek bahanesiyle işinin ehli mühendisler tarafından yeniden kilise binası inşa edilmiştir. Diğer kiliseler gibi yerler taş değildir. Baştanbaşa Uşşak, Sıfet ve Acem halılarla döşelidir ve gayet temizdir. Dış tarafı ve yan soffaları rengârenk Mısır hasırları ile döşelidir. Hareminin dört bir tarafında misafirhaneler vardır. Gelip geçenleri, yolcuları üç gün misafir ederler. İzzet ve ikramda kusur etmezler. Kamame'den daha bakımlı ve süslüdür. Kilisenin girişinde kapıcılar vardır. Ayakkabılar onlara teslim edilerek içeri girilir. Haremine bile pabuç ile basmaya müsaade etmezler, gayet temizdir. Çelebi, harem kapısı üzerinde beyaz mermerden bir kitabede özetle Bâyezid Hân oğlu Selim Şâh'ın vermiş olduğu fermandan da bahsedildiğini söyler.[113]

Evliya Ermeni kadınların kaldığı bölümden de şöyle söz eder: Güneş yüzlü, geyik gözlü, şirin sözlü Ermeni kızların her bir yüzü, Meryem ve Züleyha'dan nişan verir ve görülmeye değerdir. Toplam üç yüz kadın ruhani vardır. İçlerinden bazıları yüz yaşına gelmiş bakireler olup bu manastırda vücut bulmaya devam etmektedir. Her biri değişik yerlerden gelmişlerdir. Bunlardan bazıları hasta iken babaları; "Eğer kızım bu dertten halas olursa, Hz. İsa'ya bağışladım. Ahirette nikâh ile alsın" diye dua eder. Hasta kız sıhhat bulursa, babası sözünde durup onu kiliseye yiyeceği ve içeceği ile gönderir. Kilisede bulunan kadınların bir kısmını bunlar oluşturur. Görülmeye değer bir manastırdır. Diğer kiliseler gibi mükellef değildir. Hizmetlileri de ihtiyar kadınlardır. Gayrimüslimleri içeri koymazlar ancak bazı Müslümanlara kiliseyi gezmeye müsaade ederler.[114]

Evliya Çelebi son ciltte ise Mısır ziyaretinde, Müslümanların yedi yüz kırk mahalleden oluştuğunu, yirmi Kıpti Mahallesi, yirmi iki Yahudi Mahallesi, dört Rum Mahallesi ve iki mahallede de Ermenilerin sakin olduğunu kaydeder.[115]

Evliya'nın, Ermenilerin sosyal yaşamları ve kutsal mekânlarıyla ilgili bize vermiş olduğu bilgiler temelinde XVII. yüzyıldaki Türk-Ermeni münasebetlerini şöyle değerlendirmek mümkündür:

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Türk-Ermeni münasebetleri açısından olumsuz bir ifadeye rastlanmaması, Osmanlı devleti içerisinde Ermeniler ile devletin ana unsuru olan Türkler arasındaki ilişkilerin belirli bir statüye oturduğunu göstermektedir. Özellikle İstanbul'daki Ermeni ahalinin temizlik ve hizmet sektöründe çok öne çıkması, bunun yanında mücevher ustalığı, pastırma sektöründe varlıklarını hissettirmeleri, sanayi ve basmacı esnafı

[113] **Age**, s.248 vd.

[114] **Age**, s.249.

[115] Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. X**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı- Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s.107.

içerisinde kendilerini göstermeleri, Bab-ı Ali kaleminde görev yapmaları ve yine Osmanlının önemli kurumlarından olan Mehteran Bölüğünde meşhur Ermeni sanatçıların yer alması bu iç içe geçmişliği ortaya koyma açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Diyarbakır çarşısında demircilik yapan Ermeni esnafın ahenk içerisinde çekiç vurup körük çekerken söylemiş olduğu türkülerde, Ermeni ahalinin mutlu ve müreffeh bir hayat sürdüğünü göstermektedir.

Diğer taraftan Evliya'nın bütün seyahati boyunca uğrak yerlerinde Ermeni köylerine çekinmeden misafir olması, çoğu zamanda geçtiği mekânlarda Müslüman ve Ermenilerin birlikte aynı köy, kasaba ve şehirlerde yaşadıklarını kayıt altına alması taşrada da Türk-Ermeni münasebetlerinin gayet iyi bir şekilde devam ettiğine işaret etmektedir. Yine bu konuyu destekleyecek başka bir önemli hadise de kilise ve manastırlarda, Ermenilerin dışında yolculuk yapan pek çok Müslüman Türk'ün ücret karşılığında konaklama yeri olarak bu mekânları seçmeleri de Müslim-gayrimüslim veya Türk-Ermeni ilişkilerinde oluşan karşılıklı güveni göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Başka bir konu da Ermenilerle birlikte Eçmiyazin Katoğikosluğunu ziyarete gelen bazı Müslümanların da inandığı kilise havlusu içerisinde havada asılı duran demirin, havarilerden Şemun'un kerametiyle asılı kaldığına inanılmasıdır. Yine başta Ermeniler olmak üzere bazı Müslümanlarca da inanılan Çanlı Kilisedeki yatıra atfedilen keramet neticesinde, isteklerin yerine getirilmesine binaen kesilen kurbanlar, her yıl yüz binlerin toplandığı bir hafta boyunca devam eden bir panayırın burada kurulmasına neden olduğu gibi bölgede ticareti de canlandırmıştır. Hıristiyanlıktaki genel hükme göre İsa Mesih, ilk ve son kurban olduğundan kanlı kurban kaldırılmıştır. Oysa kurban Ermeni kutsal mekânlarında önemli bir ritüeldir. Bu durum yaklaşık bin yıldır Anadolu'da yaşayan Müslüman ve Ermeni inançlarının yer yer birbirlerini etkilemesi sonucu oluşan senkretizmi göstermektedir. Evliya, bu kutsal mekâna gelip yatırı ziyaret eden Müslümanların davranışlarını İslam'ın özüyle bağdaştıramadığından biraz yadırgamıştır. İnanç tarihi açısından oluşan senkretizme başka bir örnekte; sakinlerinin Ermeni olduğu Deliklitaş Köyü ahalisinin, Hz. Ali'nin köylerine geldiğinde Düldülünü kayaya bağlamak için eliyle kayayı deldiğini, köylerinin isminin de buradan kaldığına inanmalarıdır. Daha da önemlisi İslam öncesi Türklerdeki hoş görü, Evliya Çelebinin naklettiklerinden de anlaşıldığı gibi İslam'ın ehli kitap uygulamasıyla birleşerek Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde de aynen devam ede gelmiştir. Bu cümleden olarak bütün dini gruplara verildiği gibi Ermenilere de verilen ferman ve hattı şerifler vasıtasıyla Ermeni kültür ve inancı, önemli mabetleriyle birlikte Türk-İslam coğrafyasında korunmuştur.

KAYNAKÇA

ATİYA, Aziz S., **A History of Eastern Christianity**, London 1968.

ARPEE, Leon, **A History of Armenian Christianity**, New York 1946.

BAŞKUMANDAN Simbat Vekainamesi (951-1334), (çev. H. D. Andreasyan, Basılmamış Tercüme 1946), (TTK Kütüphanesi Nu. Ter/68).

BAYSUN, M. Cavid, "Evliya Çelebi", **İslam Ansiklopedisi C. IV,** Eskişehir 1997.

CURZON, Robert, **Armenia: (a Year at Erzeroom and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia),** New York 1854.

EVLİYA Çelebi b. Derviş Muhammed Zilli, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. I**, (Haz., Orhan Şaik Gökyay), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. II**, (Haz., Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. III**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. IV**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. V**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. VI**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. VII**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. VIII**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı- Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. IX**, (Haz., Yücel Dağlı-S. Ali Kahraman-Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

________, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi C. X**, (Haz., S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı- Robert Dankoff), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

GYLLİUS, P., **XVIII. Asırda İstanbul,** (nşr, H. D. Andreasyan), İstanbul 1956.

KILIÇ, Davut, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M.451-1100)" **Türk Kültürü,** S:452, Ankara 2000.

________, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

________, **Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2008.

KÖMÜRCİYAN, Eremya Çelebi, **İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul**, (nşr. Hrand D. Andreasyan, Kevork Pamukciyan), İstanbul 1988.

MOSES Khorenats'i, **History of the Armenians,** (Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson), London 1978.

NERSESSİAN, Sirarpie Der, **The Armenians,** (ed. Glyn Daniyl), U.S.A 1969.

ÖZTÜRK, Özhan, **Folklor ve Mitoloji Sözlüğü**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C. I-III,** Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

SİMEON, **Tarihte Ermeniler 1608-1619**, (nşr. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1999.

SMITH, Eli, **Armenia II**, New York 1833.

SÜRYANİ Mihail Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195), (çev. H. D. Andreasyan, Basılmamış Tercüme 1944), (TTK Kütüphanesi Nu. Ter/44).

URFALI Mateos Vekayi-Namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, (çev. H. D. Andreasyan), TTK Basımevi Ankara 1987.